

УДК 94:261.7:930.2(477)"1920/1930"

О. М. Ігнатуша

ДЖЕРЕЛА ІСТОРИЧНИХ РЕКОНСТРУКЦІЙ ДЕРЖАВНО-ЦЕРКОВНИХ ВІДНОСИН В УКРАЇНІ 20–30-х рр. ХХ ст.

Обґрунтовано актуальність вивчення джерел з історії державно-церковних відносин в Україні 20–30-х рр. ХХ ст. Показано, що дослідники тривалий час були обмежені у доступі до масивів історичної інформації і не могли подолати спадок радянського історіописання. Розкрито специфічні риси джерельної бази, залежні від етапів державної антирелігійної політики. Визначено та охарактеризовано структуру джерельної бази. Показано вплив тоталітарної влади на формування архівно-інформаційних комплексів з історії державно-церковних відносин 20–30-х рр. ХХ ст. Підкреслено вміст і вагомість документів комуністичної партії, державних центральних і місцевих структур у документальному масиві. Пояснюються причини суттєвих втрат церковних архівів. Визначено напрямки подальшої актуалізації джерел. Наголошено на широкій перспективі продовження досліджень. Зроблено висновок, що архівні та опубліковані джерела надають багатий матеріал для розкриття злочинів більшовицького режиму проти різних конфесій та їхніх діячів.

Ключові слова: джерела, державно-церковні відносини, церква, держава, тоталітарна система, архіви.

Проблема характеристики джерел вивчення історії релігій і церкви в Україні радянської доби – одна із важливих для реконструкції подій і суспільних процесів. Це повною мірою стосується тих джерел, які віддзеркалюють внутрішньоцерковні процеси та державно-церковні відносини 20–30-х рр. ХХ ст. – часу, що мав свою логіку розвитку та історичну своєрідність. Цей час умістив формування й утвердження радянського тоталітаризму, а в площині державно-церковних відносин – доведення до абсолюту непримиримого ставлення партійно-державної влади до релігії та церкви, її виразників. Комплекс джерел збережених від цього часу, його зміст дозволяє з достатньою виразністю окреслити риси і закономірності системи, що стала уособленням суспільного зла, національної трагедії і непокараного злочину.

Тривалий час, фактично усю радянську добу, дослідники були обмежені у доступі до джерел, які характеризують реальний зміст державно-церковних відносин в Україні 20–30-х рр. ХХ ст. Радянська історіографія в силу ідеологічних обставин обходила увагою це питання. У зазначеній царині зростали лише теоретизовані пустоцвіти пропагандистів про “торжество марксистсько-ленінського атеїзму”, “атеїстичний гуманізм”, “радянську свободу совісті” тощо. Тому протягом останнього десятиліття ХХ ст. в умовах формування нової історіографії та джерелознавства в Україні розгорнулося вивчення історії державно-церковних відносин радянської доби як цілком нового напрямку досліджень. Стимулюючі імпульси вітчизняним дослідникам надавала світова історіографія та наукові здобутки, отримані на хвилі демократичних зрушень у сусідній Росії, що позначилися розсекреченням і публікацією унікальних джерел найвищого ешелону влади про політику Кремля щодо церкви. В Україні з’явилися новаторські археографічні публікації.

Але попри величезні якісні зміни, на даному напрямку досліджень намітилися й гальмівні фактори. Слід визнати, що в добу державної незалежності повною мірою не вдалося подолати обмеження доступу дослідників до окремих груп унікальних документів, які характеризують державно-церковні відносини 20–30-х рр. ХХ ст., зокрема – зі спецфондів ДПУ і НКВС. Цьому перешкоджали політичні обставини – непослідовність національно-державницького курсу внаслідок невиразної національної самоідентифікації еліт, їх подвійна лояльність до старих і нових ідеологій як свідчення політичної аморфності, межованої з безпринципністю, егоїзмом. Була відсутньою належна державна підтримка програм дослідження історії загалом та церкви зокрема. Призупинення декомунізації суспільства заморожувало розсекречення і зберігало грифи секретності та обмеженого доступу щодо використання згаданих документів.

Факторами, що не сприяли позитивним змінам, виявилися також несформованість відповідних наукових шкіл археографів та істориків церкви, занедбання практики публікації джерел.

Здобутки на зазначених напрямках – справа доволі тривалого часу. За наявних політичних обставин, економічних негараздів, несформованості механізмів впливу громадськості на владу тощо – цього часу виявилось недостатньо, аби пересилити негативні тенденції.

Згаданий гальмівний ефект потужно спрацював у розробці широкого спектру питань державно-церковних відносин в Україні у 20–30-х рр. ХХ ст. Зокрема, так і не з’являлося збірників джерел з історії державно-церковних відносин цієї доби, які б характеризували всеукраїнський масштаб подій, підкреслювали широкий контекст тиску влади на церкву, характеризували прояви опору церков атеїстичному курсу держави, ілюстрували стратегії виживання церков у радянських умовах.

Певною мірою цю прогалину заповнили археографічні публікації С.І. Жилюка про червоний терор проти церкви на Волині [1], авторських колективів, які опублікували документи Першого і Другого Соборів УАПЦ [2; 3], І.М. Преловської та А.Л. Зінченка з історії УАПЦ [4], автора цієї публікації щодо історії православних церков України 20–30-х рр. ХХ ст. [5]. Але ці публікації не мали належного продовження. Таким чином, українська археографія доби державної незалежності виявилася нездатною піднятися над радянською традицією, подолати бар’єр економічних проблем та ідейно-політичних перешкод. Яскравим прикладом гальмівного шлейфу стала затримка з публікацією документів Надзвичайного Собору УАПЦ – збірника джерел з історії нищення УАПЦ радянською владою.

Зазначимо, що специфіку джерел вивчення державно-церковних відносин неодноразово декларували українські історики у рамках дисертаційних досліджень, наукових статей та спеціальних видань. Тематика досліджень пролягала у площині вивчення різних аспектів цих відносин: боротьби влади проти церкви (Л.Л. Бабенко, О.Г. Бажан, Р.М. Белоголазов, С.І. Білокінь, В.А. Войналович, О.М. Галамай, Л.С. Демидович, В.Є. Єленський, Б.В. Змерзлий, Г.В. Лаврик, О.О. Нестуля, В.О. Пащенко, Р.Ю. Подкур, О.Б. Потапова, В.І. Силантьєв, О.М. Сотник, А.М. Фесенко, О.Д. Форостюк, В.В. Ченцов, Ю.І. Шаповал), опору церкви атеїстичній політиці (О.В. Бойко, Ю.А. Зінько, Л.Л. Місінкевич), історії окремих церковних організацій і церковних рухів (Г.І. Білан, В.П. Ганзуленко, Є.О. Голощапова, Т.В. Грушова, В.М. Даниленко, Л.Б. Пилявець, І.М. Преловська, Ю.Є. Решетніков), суспільно-церковних трансформацій і міжконфесійних зв'язків (арх. Ігор Ісиченко), Н.Ю. Балягузова, С.І. Жилюк, А.Л. Зінченко, А.Є. Ігнатуша, О.М. Ігнатуша, А.М. Киридон, В.І. Любашенко, Т.Г. Савчук (Бобко), Р.А. Сітарчук, Е.П. Слободянюк, Н.Г. Стоколос, О.Б. Татарченко, О.П. Тригуб), ролі одержавленої організації “Спілки воявничих безвірників” у антирелігійній діяльності (Л.О. Дудка, Т.М. Євсєєва) тощо. Тому напрацювання згаданих авторів є достатньою аргументацією на користь пропонованих нами тез, що мають узагальнюючий характер.

Специфіка джерельної бази вивчення державно-церковних відносин в Україні 20–30-х рр. ХХ ст., головним чином, полягала у ряді факторів. По-перше, – зберігся потужний комплекс джерел (передусім – документальних), що характеризують політику і діяльність партійно-державної влади як наслідок її тоталітарного характеру і потужного репресивного апарату СРСР, що діяв проти церкви.

Оскільки суверенітет радянської України в рамках СРСР був формальністю, всі найважливіші рішення політичного характеру щодо її території вирішувалися у московських кабінетах центральних органів більшовицької партії та радянської держави. Тому в архівах цих органів знайшли відображення сутність і форми державно-церковних відносин в Україні, право керування якою привласнила собі Москва.

Характер радянської системи церковно-державних відносин визначав центральний апарат більшовицької партії на чолі з Ленінінм/Сталінінм, політична воля якого у зазначений період ставала абсолютом і знаходила вияв в публічних і закритих особистих висловлюваннях та вказівках. Легітимність цієї системи скріплювали рішення партійних з'їздів, конференцій, пленумів тощо. Важелями, які приводили в дію окремі механізми цієї системи, були Антирелігійна комісія при Політбюро ЦК ВКП(б) (1922–1929 рр.) та Комісія у справах культів при Президії ВЦВК (1929–1934 рр.), реорганізована в Комісію у справах культів при президії ЦВК СРСР (1934–1938 рр.).

Документи цих вищих структур, що зберігаються в центральних архівах Російської Федерації значною мірою опубліковані [6] і охарактеризовані [7]. Вони становлять особливу цінність для розуміння ролі центральних органів партійно-державної влади у формуванні та реалізації політичного курсу щодо церкви, зміни тактики і форм антицерковної діяльності протягом 20–30-х рр. ХХ ст. при незмінності стратегічного курсу на витіснення релігії та церкви з усіх сфер суспільного буття.

Крім того, залишається значна частка неопублікованих архівних джерел з фондів ЦК ВКП(б), які характеризують зміст діяльності цієї ланки партапарату у контексті прийняття загальних рішень політичного характеру щодо церкви та стосовно окремих напрямків роботи більшовицького центру з партійними структурами в Україні, зокрема – агітаційно-пропагандистським відділом ЦК КП(б)У та подібними відділами губкомів КП(б)У. Мова йде про документи фонду (Ф. 17) колишнього Центрального партійного архіву Інституту марксизму-ленінізму при ЦК КПРС, а тепер – Російського державного архіву соціально-політичної історії.

Низка архівних фондів особистого походження керівних діячів партії, поле діяльності яких так чи інакше було пов'язане з Україною (таких, наприклад, як О.М. Ярославський, Л.М. Каганович та ін.), розширюють можливості осмислення ролі особистості у тоталітарній системі, й зокрема – при вирішенні політичних питань ставлення до церкви.

Централізація партійно-державного апарату СРСР, уніфікація системи виконавчої влади позначилися на формуванні однотипних структур місцевих органів, які діяли у сфері регулювання державно-церковних відносин, а точніше – здійснювали тиск на церкву та її ланки. Внаслідок тривалої діяльності цих органів збереглися їхні архіви, що стали часткою Національного архівного фонду України і нині, в переважній більшості, відкриті дослідникам. Відтак у розпорядженні науковців знаходяться джерела партійно-державного походження – від центральних – до місцевих (найнижчих) органів державної влади та управління.

Антицерковну, антирелігійну спрямованість діяльності засвідчують архівні фонди таких вищих органів партійно влади в Україні, як Центральний комітет КП(б)У (ЦДАГО України, Ф. 1), державної влади – Всеукраїнський центральний виконавчий комітет, Рада народних комісарів УРСР, наркоматів: внутрішніх справ та юстиції (ЦДАВО України, відповідно: Ф. 1, Ф. 2, Ф. 5, Ф. 8). Кожен із цих фондів має специфічний склад документів щодо формування і реалізації антицерковної політики у залежності від місця партійної чи державної структури у державному житті, а відтак – і у боротьбі проти релігії та церкви.

Найвищий рівень партійної влади в її відношенні до церкви репрезентують протоколи Політбюро, Оргбюро і Секретаріату ЦК КП(б)У з так званої “Окремої папки”. Саме там збереглися протоколи Всеукраїнської антирелігійної комісії, що діяла при Політбюро і вершила долі церков та їхніх діячів в Україні.

Чимало цінних відомостей містять і документи та матеріали агітаційно-пропагандистського відділу ЦК КП(б)У, в яких відклалася інформація про широкий спектр антицерковних заходів влади, що явно не зводилися до пропаганди та агітації, а були поєднані з обмежувальною адміністративною роботою проти церкви, заходами економічних і політичних репресій представників різних церков.

Політику вищих органів державної влади щодо церкви змістовно репрезентують архівні фонди ВУЦВК і РНК УРСР. Вміст їхніх документів щодо основ і проявів антицерковної роботи, яку втілювала вища влада не

залишає сумнівів у підпорядкованості цих дій партійним вказівкам більшовиків. Особливо значну частку джерел про характер нищення церкви в Україні містять матеріали фонду ВУЦВК першої половини 30-х рр. XX ст., тобто часу, коли після чергової реорганізації державного апарату, радянська влада здійснила спробу надати вигляд “законності” своїм діям у відношенні до церкви, ввівши реалізацію цього курсу Секретаріату президії ВУЦВК. Нагадаємо, що до того часу питаннями регулювання державно-церковних відносин на території УСРР займався Наркомат внутрішніх справ, отримавши цю ділянку роботи у спадок від Наркомату юстиції у вересні 1922 року.

Таким чином, архівні фонди названих державних установ взаємно доповнюють один одного і, водночас, свідчать про зміну розуміння партійно-державною владою природи церкви і змісту своїх пріоритетів у відносинах з нею. Ці зміни продемонстрували очевидний параліч більшовицьких засобів юридичної боротьби з релігією вже на початку НЕПу, тяжіння влади до силових, адміністративних методів у роботі з церковними організаціями. Врешті, на рубежі 20–30-х рр. XX ст., вони засвідчили утвердження такої централістичної моделі, в якій вища законодавча і виконавча влада, уособлена структурами ВУЦВК, безапеляційно розв’язувала на свою користь і на своє розуміння усі суперечливі питання державно-церковних відносин.

Згадані наркомати юстиції та внутрішніх справ мали у своєму підпорядкуванні місцеві структури – губернські та повітові відділи юстиції, губернські, повітові та районні адміністративні відділи місцевих виконкомів, у структурі яких були передбачені підвідділи чи відділення, що здійснювали контроль за діяльністю місцевих церковних організацій. Назви цих відділень незначною мірою варіювалися, але вони теж вкрай показові: “ліквідаційне”, “культів”, “відокремлення церкви від держави”. “Ліквідаційне” свідчило про бажання більшовиків швидко ліквідувати церкву, “культів” – про погляд більшовиків на релігію, як на реліктовий культ, “відокремлення церкви від держави” – про усунення церкви зі сфери державних відносин, а не прагнення толерувати її. Зазначені фонди широко представлені у більшості обласних державних архівів.

Невід’ємною рисою тоталітарної системи є її опора на силові структури і, зокрема, органи таємної поліції та надзвичайні органи. Такими у 20–30-ті рр. XX ст. були Державне політичне управління, що мало всесоюзну мережу, всеукраїнський апарат, губернські, окружні, а пізніше – обласні відділи. Діяли також позасудові надзвичайні трійки, особливі наради тощо. Після реорганізації системи НКВС і ДПУ у 30-х рр. ці одіозні структури злилися воедино. Від того вони стали діяти ще більш прямолінійно, беззастережно виконуючи найбрудніші діяння, що розходилися з деклараціями більшовиків про нібито їхнє “невтручання у справи церкви”. Архіви цих органів до останнього часу перебували на спеціальному зберіганні, що означало максимальне консервування їхньої інформації. Не дивлячись на гучні політичні заяви високих посадовців, до останнього часу вкрай обмеженим залишався доступ дослідників до Центрального галузевого архіву СБУ та архівів обласних підрозділів СБУ, а ще більшою мірою – архівів МВС, які успадкували архівні фонди НКВС. Давно назріла потреба передачі джерел силових відомств радянської доби у відкритий доступ. Врешті, саме це декларував Закон України “Про доступ до архівів репресивних органів комуністичного тоталітарного режиму 1917–1991 років” від 9 квітня 2015 р. Після прийняття цього закону намітились позитивні зрушення. За даними Центрального галузевого архіву СБУ, частка громадян, які цікавилися своїм минулим, протягом року зросла на 46%. Велику роботу у подоланні інерції та консерватизму робить Український інститут національної пам’яті, що став двигуном позитивних зрушень. Приклад значного наукового ефекту від розтаємнення джерел демонструє введення до наукового обігу матеріалів збірника у трьох томах “Чекістське досьє окупованої України” [8]. І все ж визначити реальні терміни передачі архівів репресивних органів до Галузевого державного архіву Українського інституту національної пам’яті на сьогодні не уявляється можливим. Нинішні розпорядники архівної інформації репресивних органів не мають економічних ресурсів і стимулів для ефективного проведення такої роботи. Проте іншого шляху долання тоталітарної спадщини не існує. Лише таким чином суспільство зможе дізнатися правду про справжніх винуватців народної трагедії, які організували великий терор, голодомори, нищення церков тощо й уникнути повторення цієї трагедії.

Парадокс полягає у тому, що архіви компартійних і державних органів виявилися менш доступними дослідникам, аніж згадані архіви спецслужб. Скажімо, доступ до компартійних архівів, а особливо – до джерел щодо особового складу, подекуди зберігає ореол колишньої “святості” і “таємності”. Про самостійне безоплатне копіювання цих архівних документів технічними засобами навіть не йде мови. Як результат – гальмівний фактор наукових досліджень, їх приреченість на відставання.

Таким чином, комплекс джерел партійно-державних структур, які свого часу визначали зміст антицерковної політики влади, здійснювали та коригували її реалізацію, досить потужний. Він спроможний забезпечити історичний аналіз системної взаємодії держави і церкви на різних рівнях, в різних секторах цієї системи та на різних етапах її трансформації у межах окресленого періоду 20–30-х рр. XX ст. Особливістю цього комплексу є його вихід за всеукраїнський масштаб як свідчення зовнішніх форм російського впливу над українським суспільством зазначеної доби. Значна частка елементів цього комплексу спроможна виступати самодостатніми і взаємодоповнючими для історичного аналізу та формулювання достовірних висновків. Похідність джерел цього комплексу від партійно-радянської системи висуває відповідні вимоги до їхньої критики, зважаючи на тоталітарний характер організації політичної влади, а відтак і відсутність політичних альтернатив, неупереджених і плюралістичних оцінок дій сторін, які перебували у взаємодії.

По-друге, специфічною рисою джерельної бази вивчення державно-церковних відносин в Україні 20–30-х рр. XX ст. є неповнота збереження церковних джерел. Архівних фондів церковних організацій 20–30-х рр. XX ст. в Україні досить мало. Цей факт свого часу навіть створював ілюзію неможливості аналізувати історію церкви взагалі та її зв’язків із суспільством, державними структурами. Факт відсутності на державному зберіганні церковних архівів пояснювався пресловутою “відокремленістю церкви від держави”.

Її декларувала радянська влада. Мовляв, саме через "відокремленість" церковні організації не передавали свої архіви державним архівним установам на постійне зберігання. Відтак, вони й не збереглися. Але таке пояснення не дає відповідь на інше питання: чому ж тоді не збереглися церковні архіви, тобто архіви при церковних адміністративних установах, в окремих релігійних громадах, у церковних діячів? Справа доволі прозора. Ці адміністративні установи, релігійні громади, церковні діячі були піддані такому шаленому переслідуванню державною владою, що в них не залишалось зонайменшої можливості взяти під свій захист згадані архіви численних церковних організацій, що потерпали від руйнації владою і припиняли своє існування. Революційний нігілізм влади, відсутність широкої культури, несформованість у суспільстві демократичного традицій і толерантного ставлення до надбань інших спільнот вели до нищення пам'яток історії, які були потраповані з вузько класових позицій.

Таким чином, плачевний стан церковних архівів 20–30-х рр. ХХ ст. в Україні був наслідком ліворадикального ставлення влади до релігії, яке передбачало подвійну мораль: з одного боку – декларовану нейтральність влади щодо церкви, невідповідальність за її діяльність, і, з другого боку – реальне нищення, руйнацію церкви радянською владою, що призвело до варварського знищення церковних архівів.

Як виняток, але також як наслідок системної дії злочинної влади більшовиків: зберігалися архіви тих церковних організацій, які були розцінені як найбільш небезпечні осередки контрреволюційної і антирадянської роботи. Проявом цього, зокрема, стало взяття на державне зберігання архіву Всеукраїнської православної церковної ради у зв'язку з процесом Спілки визволення України. Внаслідок зазначеного маємо нині збережений архівний фонд під назвою УАПЦ (Ф. 3984) у Центральному державному архіві вищих органів державної влади та управління України. Подібним чином на державне зберігання до Державного архіву Чернігівської області потрапили документи Ніжинської округової церковної ради УАПЦ, репресованої органами ДПУ, до Державного архіву Черкаської області – документи Черкаської (Шевченківської) округової церковної ради УАПЦ, вилучені у 1929 р. адмінвідділом Шевченківського окрвиконкому.

З огляду на обмеженість кола архівних фондів церковних організацій і установ доби УРСР постає проблема розшуку і актуалізації джерел церковних архівів поза межами України – на просторі колишнього СРСР, куди свого часу були вивезені ці архіви, так і залучення до історичних реконструкцій джерел вищих церковних органів та церковних організацій, що перебували в організаційному зв'язку з церквами в Україні. У цьому контексті приходять на згадку архівні фонди Державного архіву Російської Федерації – Канцелярія патріарха Тихона (1917–1918 рр.) (Ф. 4652) і Російського державного історичного архіву – Канцелярія патріарха Тихона і Святійшого Синоду (1918–1924 рр.) (Ф. 831).

Напрямок можливої актуалізації джерел можуть бути розшуки архівів видатних церковних діячів та ієрархів церков. Як відомо, лише окремі з них потрапили на державне зберігання. Таким чином було сформовано, зокрема, особистий фонд митрополита Йосифа Кречетовича в Державному архіві Автономної республіки Крим та фонд архієпископа Йосифа Яцковського в Державному архіві Черкаської області.

З огляду на неможливість принципового розширення кола архівів церковних установ і церковних осіб постає проблема більш глибокого їх вивчення, більш повного використання інформаційних можливостей.

По-третє, характерною рисою комплексу джерел з історії державно-церковних відносин є присутність церковних за походженням джерел у фондах установ державного і партійного походження. У цьому відобразилася специфіка комплексів джерел тоталітарної доби. Влада прагнула до всеосяжного контролю над суспільним життям. Вона намагалася відстежувати всі прояви діяльності у сфері церковних організацій, розцінюючи останні як осередки політичної опозиції. Тому в діловодстві контролюючих релігійну сферу структур (зокрема, Секретаріату президії ВУЦВК, адміністративного відділу НКВС УСРР та адміністративних відділів виконавчих комітетів місцевих рад) сформувалася, а згодом стала часткою їхніх архівів, значна кількість наглядових справ за діяльністю окремих релігійних громад. Зазначені джерела спорідненістю свого походження доповнюють відносно нечисленний ряд джерел, сформованих церковними структурами. Водночас вони становлять уявну групу джерел, утворених на вимогу тоталітарної влади, тобто здебільшого невластивих церковному діловодству, як то – анкети релігійних громад і їхнього керівництва, піврічні звіти про фінансову діяльність громад, відомості про адміністративне підпорядкування церковних організацій і установ, листи про дозвіл на проведення церковних заходів, зібрань, засідань церковно-адміністративних органів тощо.

По-четверте, специфічною рисою характеризованої джерельної бази є нерівномірність збереженості джерел різних релігійних організацій. Більшою мірою збережені джерела з історії православних церков. До певної міри ступінь збереженості церковних архівів відображає конфесійну структуру України 20–30-х рр. ХХ ст. У ній переважали православні спільноти попри стрімку динаміку розвитку протестантизму протягом 20-х рр. Фонди протестантських організацій збереглися як виняток, зокрема – фонд Донецького відділу Всеукраїнського союзу євангельських християн у Державному архіві Донецької області (Ф. Р–2261). Вміст церковних джерел протестантських, католицьких, іудейських громад присутній, зокрема, у фондах ВУЦВК, НКВС УСРР, Харківського окрвиконкому, адміністративних відділів виконкомів Запорізького, Сумського та інших округів України. Таким чином, зазначена диспропорція збереженості архівних фондів православних і неправославних спільнот, на якій відбилися специфіка місця цих спільнот у радянському соціумі 20–30-х рр. ХХ ст., до певної міри знівельована присутністю на державному архівному зберіганні фондів радянських установ із суттєвим вмістом документів від громад різної конфесійної належності. Останнє створює необхідні умови для вивчення специфіки державно-церковних відносин цих спільнот, порівняння їхнього державно-правового і соціального статусу з православними.

По-п'яте, у джерельній базі історії державно-церковних відносин зазначеної доби констатуємо практичну відсутність документів і матеріалів громадських організацій, які могли б представляти альтернативну точку зору на діяльність церковних організацій та їхні взаємини з владою, у порівнянні з

державними оцінками. Оскільки в тоталітарну епоху сам факт існування незалежної громадської організації був неможливим, це проявилось й відсутністю таких організацій, які б відстоювали релігійні свободи, відстежували факти порушення цих свобод, плекали державно-церковне порозуміння (на зразок нині існуючих релігійних форумів, міжконфесійних об'єднань, інститутів релігійної свободи, агенцій релігійної інформації тощо). Тодішні "громадські організації" діяли під патронатом правлячої партії, були наскрізь одержавленими структурами. Громадськими організаціями у повному розумінні їх назвати не можна. Тому в їхніх архівах можна відшукати лише відомості про обмеження впливу релігійних організацій, уточнюючу статистику, формальні свідчення виконання партійно-державних директив тощо, але аж ніяк не альтернативні оцінки змісту державно-церковних відносин, оголошеного більшовицькою партією. Тож маємо лише вкрай бідні з цього питання фонди профспілкових організацій, нечисленні фонди місцевих організацій спілок безвірників в обласних архівах України. Як доповнення до цих фондів і вивершення їхньої документальної надбудови, маємо згадати про наявний у Державному архіві Російської Федерації фонд Центральної ради Союзу воєвничих безбожників СРСР (1922–1938 рр.) (Ф. 5407), якою керував згаданий вище функціонер Центрального комітету і секретар партколегії Центральної контрольної комісії ВКП(б), голова Антирелігійної комісії Політбюро ЦК ВКП(б) О.М. Ярославський. Серед матеріалів цього фонду підвищену увагу дослідника мають привернути протоколи засідань секретаріату президії Центральної ради СВБ та матеріали до них, звіти про діяльність обласних рад СВБ, що збереглися за 30-ті рр. ХХ ст.

По-шосте, традиційний для історичних досліджень блок статистичних джерел також може бути віднесений до джерельної бази вивчення даної проблеми. Проте, як правило, на нього мало звертають уваги і він слабо використовується при вивченні цієї проблематики. І тут справа не тільки у традиційх історичних досліджень, специфіці проблематики, а й у недостатньо представницькому сегменті джерел цього виду, що характеризують державно-церковні відносини. Спеціальної статистики релігійності населення, як, скажімо, статистики промисловості, сільського господарства тощо у Радянському Союзі і, зокрема – зазначеної доби, не велось. Збором інформації статистичного характеру займалися здебільшого вищезгадані адміністративні структури державного апарату, у працівників яких, як правило, не було відповідних знань і навичок опрацювання, упорядкування, аналізу статистичних даних. Всесоюзні та Всеукраїнські переписи населення, безумовно, містять важливу інформацію про стан релігійності населення в умовах атеїстичного тиску держави, але це лише одна із багатьох ще недостатньо вивчених сторін державно-церковних відносин. Скажімо, при підготовці сумнозвісного Всесоюзного перепису населення 1937 р. Комісія у справах культів при президії ЦВК СРСР вирішила визначити лише 12 позицій-критеріїв віровизнання, з огляду "на умови машинної техніки": "1. Невіруючі. 2. Православні. 3. Магометани. 4. Іудеї. 5. Католики. 6. Лютерани. 7. Буддисти і ламаїсти. 8. Шаманствуючі. 9. Сектанти усіх толків. 10. Старообрядці. 11. Віруючі інших напрямків. 12. Ті, хто ухилився від відповіді та не визначився" [9, арк.64]. Іншими словами, – маніпулюючи свідомістю суспільства, влада обмежилась скромним переліком віровизнань, який не відображав релігійної ситуації в країні і маскував такі явища як національні релігійні спільноти, церковні розколи, соціальну і етнічну динаміку релігійності, руйнацію церковних споруд, репресії духовенства та багато інших питань. Зрозуміло, що матеріали цього перепису не могли відобразити реальної картини релігійних настроїв в Україні. Влада була не готова і не бажала розкривати суспільству реальний стан речей у сфері релігійного життя, а відтак і окреслювати перспективи своєї політики у відношенні до релігійних організацій та питань віри.

По-сьоме, у джерельній базі проблеми державно-церковних відносин так само відносно мало представлений сегмент нарративних джерел: епістоляріїв, щоденникових записів, мемуаристики. Цей факт теж має пояснення у проявах і наслідках впливу тоталітарної системи на суспільство. В умовах масових політичних репресій, гонінь проти діячів церкви, останні, як правило, не наважилися вести особисті записи, які могли б стати причиною репресій і речовим доказом політичної опозиційності. Саме таким "доказом" стали щоденники відомого громадсько-політичного діяча, академіка і віце-президента Всеукраїнської Академії наук, літературознавця і публіциста, Сергія Єфремова, які майже 70 років знаходились в архівах КДБ і були надруковані в Україні лише 1997 р. [10]. У цих щоденниках – кричущі факти втручання влади у релігійне життя, свідчення вияву народних протестів проти цього втручання, докази організації владою церковних розколів, переслідувань діячів, приклади безглуздості й безтактності методів антирелігійної пропаганди, картини піднесення релігійних настроїв, навіть – згадки про епізоди сповідань комуністів перед священниками, явища деморалізуючого впливу політичної системи на релігійну свідомість тощо. Всі ці факти яскраво розкривали облуду радянського режиму. Їх скріплено особистими яскравими, глибокими, проникливими думками автора. Наприклад : "... Але коли перед мене стають оті – брехня, провокація, хвастовитість, пошлість, які становлять головні риси большевицької системи – то відповідь одну можу дати: не приймаю системи на брехні й провокації, на світовому дурисвітстві заснованої. Навіть кров, насильство, якщо воно одверте й щире – можна зрозуміти, коли не простити. Але не брехню, не лицемірство, не провокацію – огидні ознаки розтлінного режиму. І він мусить загинути. На гнилизні нічого твердого не збудуєш. Але скільки ще людей отруїть, зопсує, здеморалізує оте порохно, ота гнилизна трухлява" [10, с.91], – записав 13 березня 1924 р. у свій щоденник С.О Єфремов. Таких слів більшовицькому режимові було достатньо для нищення автора.

Виснажливе, пригнічене у всіх відношеннях життя (у політичному, економічному, духовному сенсі) не давало людині вільної хвилини, змоги залишатися наодинці зі своїми думками над папером. До того ж, ті, кого передчасно вразила смертельна коса репресій, не змогли залишити свої спогади, відійшовши у вічність. Винищення кращих представників суспільства, більш освічених, дієвих, соціально активних, позбавило решту суспільства можливості почути їхній голос, їхні оцінки подій, їхній життєвий досвід. Страх,

сформований у тих, хто вижив, на довгі роки зробив їх безмовними. За таких обставин маємо, здебільшого, збережені листи між діячами церков, між репресованими активістами і тими, хто залишився на волі, листи між родичами осіб, які мали більше чи менше відношення до церковного життя, щоденникові записи селян. Скажімо, селянські наративи, опубліковані запорізькими археографами останніми роками за результатами експедицій Запорізького наукового товариства ім. Я. Новицького, Запорізького відділення Інституту української археографії та джерелознавства ім. М.С. Грушевського НАН України та Інституту усної історії Запорізького національного університету упродовж 1999–2016 років, привідкривають неофіційну сторону відношення влади до церкви і церкви до влади, місце пересічної людини у цих відносинах, її оцінки перебігу подій. Скажімо, у контексті 150-річної історії родини Делієвих – з середини XIX до кінця XX ст. – окремі епізоди висвітлюють життя і долю архієпископа Георгія Делієва [11, с.551–573]. З епістоляріїв, що віддзеркалюють глибокі суперечності державно-церковних відносин в Україні 20–30-х рр. XX ст., як приклад, можна назвати опубліковані листи священника Дмитра Галевича [12], митрополита УАПЦ Василя Липківського [13, с.485–502], активного діяча УАПЦ Володимира Чехівського [13, с.503–528] та ін., вміщені у збірник “Мартирологія Українських Церков”.

З цією групою джерел межують усні наративи, створюючи окрему площину джерелознавчих та історичних досліджень окресленої проблеми [Див., напр.: 14]. Ця площина організації досліджень з усної історії та використання їх матеріалів активно розробляється науковцями Харкова, Полтави, Запоріжжя, Львова, Бердянська, хоча напрацювання щодо вивчення релігійних процесів у суспільстві 20–30-х рр. XX ст., державно-церковних відносин ще не набули широкого розвитку. Тож згаданий напрям створення і розробки джерельної бази є перспективним.

По-восьме, специфічним елементом структури джерельної бази дослідження державно-церковних відносин є преса. Вона, як і документальні джерела, полярна: державна та церковна. Незалежної періодики у 20–30-ті рр. XX ст. не існувало. Цим пояснюється ангажованість висвітлення стосунків між церковними організаціями та державною владою на сторінках масової партійно-радянської преси з одного боку, та замовчування питання цих стосунків на сторінках нечисленної церковної преси, дозволеної небагатьом конфесіям з метою поглиблення міжцерковних суперечностей. Вибірковість кола конфесій, тривалість видання того чи іншого церковного друкованого органу свідчило про конкретні наміри партійно-державної влади розіграти карту внутрішньоцерковної боротьби та створення власного іміджу політичної неупередженості своїх стосунків з різними церквами.

Структура централізованої, ієрархізованої, галузево та професійно орієнтованої радянської преси, характер подачі і наповнення її матеріалів чітко віддзеркалювали політичні вимоги влади у стосунках з церквою та невимушено відображали затінені грані неприглядних для влади і небажаних для неї виявів державно-церковних відносин. Окрім центральної та місцевої партійно-радянської преси з численними матеріалами про теоретичні аспекти і конкретні вияви державно-церковних відносин, поширювалася низка періодичних антицерковних видань. В Україні вони будувалися за російськими взірцями і, як правило, з'являлися після появи конкретних російських прообразів. Так, в Україні з 1925 по 1941 рр. виходив журнал “Безвірник”. Але, на відміну від центральної всеросійської газети “Безбожник” (1922–1935, 1938–1941 рр.) і журналу “Антирелигиозник” (1926–1941 рр.), “Атеист” (1925–1930 рр.), “Воинствующий атеизм” (1931 р.), які позиціонували себе органами Центральної ради Союзу воєвоєничих безбожників СРСР, журнал “Безвірник” беззастережно самоідентифікувався як орган ЦК КП(б)У та Головополітосвіти УРСР. Кампанійські методи боротьби радянської влади проти релігії та церкви проявилися епізодичною появою друкованих органів-одноденок типу “Безвірник Запоріжжя” (17 грудня 1927 р.), “Безбожник” (Одеса, квітень 1927 р.), “Безвірнику, в атаку!” (Дніпропетровськ, 25 грудня 1929 р.), “Безвірник Херсонщини” (січень 1932 р., січень 1933 р.) тощо. Отож, радянська преса дає багатий матеріал для аналізу державно-церковних відносин в Україні 20–30-х рр. XX ст., показує генетичний зв'язок між безвірницькими організаціями і владою, орієнтуючи дослідника на критичний підхід при використанні її матеріалів і обцяючи цікаві оригінальні висновки. Між іншим, доречно зазначити, що до сьогодні дослідники не звертали належної уваги на вивчення можливостей архівних фондів редакцій партійно-радянської преси (і тієї, що виступала від імені Спілок безвірників), яка висвітлювала питання релігійного життя та державно-церковних відносин. І це є черговий резерв розширення джерельної бази історичних досліджень у відповідних напрямках.

Звертаючи увагу на можливості преси у висвітленні численних аспектів державно-церковних відносин, не можна залишити поза увагою періодику посттоталітарної доби. Маємо на увазі як науково-релігієзнавчу, так і церковну пресу, видання окремих конфесій, релігійних об'єднань, громад, товариств. На сторінках журналів і газет вже надруковані і продовжують друкуватися безцінні джерела, часто – з приватних архівів, які проливають світло на драматичні події церковного життя 20–30-х рр. XX ст. Здебільшого ці події подаються крізь призму життєвих шляхів, доль, біографій окремих діячів церкви, які зазнали політичних репресій. Ці біографії проілюстровано фотографіями, споряджено копіями і витягами з документів, газетних повідомлень, фрагментами листів минулої доби, часто втрачених назавжди. Дедалі більше такої інформації публікується на сторінках електронних періодичних видань. Причому, їхні видавці знаходяться як в Україні, так і поза її межами, здебільшого на пострадянському просторі. Як приклад, згадаємо біографічні матеріали на сторінках порталу “Православная жизнь” у рубриці “Подвижники XX століття” про архієпископа Єрмогена (Голубева), чіє служіння у 20–30-ті рр. XX ст. було пов'язане з Києво-Печерською лаврою [15], матеріали зі щоденника та родинного архіву репресованого секретаря Всеукраїнського союзу баптистів П. Г. Алешко-Ожевського [16].

Таким чином, висловлені вище узагальнення щодо специфіки джерельної бази вивчення державно-церковних відносин в Україні 20–30-х рр. XX ст. переконують нас у широкій перспективі продовження

досліджень згаданого напрямку. Очевидними видаються потреби активізації зусиль на окреслених вище пріоритетних напрямках, закріплення досягнень науковців новими археографічними публікаціями як засобу подолання розпорошеності джерел і конфесійної ангажованості досліджень. Особо зазначимо, що архівні та опубліковані джерела з цієї теми надають багатий матеріал для характеристики злочинів більшовицького режиму проти церкви, різних конфесій, їхніх діячів, носіїв етноконфесійних традицій і новаторства, релігійного вільнодумства.

Джерела та література

1. Червоний терор проти духовенства і віруючих на Східній Волині (Житомирщина) у 20–30-х роках ХХ ст. Архівні док. та матеріали / [упоряд. С.І. Жилюк]. – Рівне : Волинські береги, 2003. – 152 с.
2. Перший Всеукраїнський православний церковний Собор УАПЦ. 14–30 жовтня 1921 року. Док. і матеріали / [упоряд. Г.М. Михайличенко, Л. Б. Пилявець, І.М. Преловська. – К. ; Львів, 1999. – 560 с.
3. Другий Всеукраїнський Православний Церковний Собор УАПЦ. Док. і матеріали / [упоряд. : С. І. Білокінь, І. М. Преловська, І. М. Старовойтенко. – К., 2007. – 698 с.
4. “В Українській Церкві велика була духовна сила...”: Становлення Української автокефальної православної церкви в описах самовидців та учасників церковно-визвольного руху на Сіверщині та Середньому Подніпров’ї 1917–1925 рр. / [упоряд., автор вступн. ст. А. Л. Зінченко; археографічна підготовка документів та археограф. передм., покажчики І.М. Перловської]. – Ніжин : [б. в.], 2012. – 352 с.
5. Ігнатуша О. М. Православні церкви України (20–30-ті рр. ХХ ст.). Джерела з історії / О. М. Ігнатуша. – Запоріжжя : ЗНУ, 2008. – 307 с.
6. Архиви Кремля: В 2-х кн. – Кн. 1. Политбюро і церковь. 1922–1925 гг. / [подг. Н. Н. Покровский, С. Г. Петров]. – Москва ; Новосибирск : РОССПЭН, “Сибирский хронограф”, 1997. – 599 с.; Кн. 2, 1998. – 647 с.
7. Ігнатуша О. М. Комісія у справах культів при президіях ВЦВК РСФРР і ЦВК СРСР та її значення для України (1929–1938 рр.) / О. М. Ігнатуша // Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету. – Запоріжжя : ЗНУ, 2011. – Вип. XXXI. – С. 231–243.
8. Чекістське досьє окупованої України : збірник документів : у 3-х т. ; упоряд. : Р. Круцик, С. Жовтий. – Т. 1. – К. : Преса України, 2014. – 1048 с.; Т. 2, 2015. – 991 с.; Т. 3, 2015. – 1210 с.
9. Державний архів Російської Федерації. Ф. 5263. – Оп. 1. – Спр. 45. – 103 арк.
10. Єфремов С. О. Щоденники, 1923–1929 / С. О. Єфремов. – К. : ЗАТ “Газета “РАДА”, 1997. – 848 с.
11. Делиєва А. А. 150 лет из жизни семьи Делиевых (1848–1998 г.) / А. А. Делиєва // Джерела з історії Південної України : Т. 9. Мемуари та щоденники. Ч. 2. – Запоріжжя : Тандем-У, 2006. – С. 551–573.
12. Галевич Д., прот. Незаарештовані листи: Листи священика з України до Німеччини. 1922–1938 / [упоряд. П. Яницкий, І. Доманський]. – К. : Видав. дім “Козаки”, 2001. – 128 с.
13. Мартирологія українських Церков : у 4-х т. – Т. І. Українська Православна Церква. Док., матер., християнський самвидав України / [упоряд. і ред. О. Зінкевич, О. Воронин]. – Торонто ; Балтимор : Смолоскип, 1987. – 1207 с.
14. Усна історія Степової України. – Т. 1–10. – Запоріжжя : Тандем. – 2008 – 2012.
15. Подвижники ХХ века: Ермоген (Голубев) [Электронный ресурс] // Православная Жизнь. – Режим доступа : <http://pravlife.org/content/podvizhniki-hh-veka-arhiepiskop-ermogen-golubev>
16. Алешко-Ожевский Ю. Свидание с отцовской Вишерой [Электронный ресурс] / Ю. Алешко-Ожевский // Журнал литературной критики и словесности. – 2003. – № 8. – Режим доступа : <http://www.uglitskih.ru/critycs/vishera.shtml>

Ignatusha O. M. The sources of the historical reconstructions in church-state relations in Ukraine (20–30th XX)

The article deals with the actuality studying of the historical sources in church-state relations in Ukraine in 20–30th XX. The researchers have been restricted in their access to the arrays of the historical information for rather long period of time and they were not be able to overcome the Soviet legacy of historical writing. The main features of the source base depending on the stages of the antireligious policy have been shown. The article reveals the influence and the structure of the totalitarian government on the formation of archive-informational complexes in a history of the church-state relations in the 20–30th XX. The weight and the content of the Communists’ Party documents and the governments’ local structures in the documentary array been highlighted. This article explains the main reasons of church archive losses and determining the ways of further actualization of sources. An author is emphasizing the wide perspective in further studying. The conclusion is that the archival and published sources give us great material for the revealing of the Bolsheviks regime crimes against different confessions and their leaders.

Key words: sources, church-state relations, church, state, totalitarian system, archives.

Игнатуша А. Н. Источники исторических реконструкций государственно-церковных отношений в Украине 20–30-х гг. ХХ в.

Обоснована актуальность изучения источников по истории государственно-церковных отношений в Украине 20–30-х гг. ХХ в. Показано, что исследователи долгое время были ограничены в доступе к массивам исторической информации и не могли преодолеть наследие советского историописания. Раскрыты специфические черты источниковой базы, зависящие от этапов государственной антирелигиозной политики. Определена и охарактеризована структура источниковой базы. Показано воздействие тоталитарной власти на формирование архивно-информационных комплексов по истории государственно-церковных отношений 20–30-х гг. ХХ в. Подчеркнуто содержание и весомость документов коммунистической партии, государственных центральных и местных структур в документальном массиве. Объясняются причины существенных потерь церковных архивов. Определены направления дальнейшей актуализации источников. Подчеркнута возможность широкой перспективы продолжения исследований. Сделан вывод, что архивные и опубликованные источники предоставляют богатый материал для раскрытия преступлений большевистского режима против различных конфессий и их деятелей.

Ключевые слова: источники, государственно-церковные отношения, церковь, государство, тоталитарная система, архивы.